

Deliberation in Bazargan's Thought

Maryam Mir Mohammad Sadeghi¹

1. Assistant Professor, Department of Public Law, Faculty of Law, Damavand Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: masadeghi1998@yahoo.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2022.318244.1879

Received:
18 May 2022

Accepted:
25 July 2022

Published:
5 March 2024

ABSTRACT

“Deliberation” in Mehdi Bazargan’s thought, in changeable issues, is based on contemporary reason. But on the one hand, both deliberation and contemporary human reason cannot ignore the general approaches of »religion«, and on the other hand, distinguishing the religious general approaches without using »reason« cannot become possible. While »reason« is the reference for picking methods, it is the basis for understanding religion. Accordingly, reason and religion are not separate from each other. In fact, »deliberation« in Bazargan’s thought is a clear example of the accompaniment of reason and religion. To demonstrate this proposition, the bases for »deliberation« in Bazargan’s thought will be considered in three parts: the principle of deliberation in government; the principle of revelatory prophecy; secularization of government

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

or separation of religion and government, not separation of religion and politics; and the differentiation between values and methods. Based on these three principles, we can speak of the originality of both »religion« and »reason« in Bazargan's thought.

Bazargan's experience after the 1957 Revolution, which faced him with the real problem of governing, became a means of gradual changes in his thoughts than his combative approach in the 1340s and 1350s. These gradual changes limit Islam's position from the pervasive ideology with a lot of commands for all social and political programs to merely directing ideology in a set of principles and generalities. Therefore, the scope of deliberation, which was limited to executive affairs in his thoughts before the revolution, extends to the legislative domain, which this article attempts to discuss in detail.

Keywords: Deliberation, Religion and Reason, Value and Method, Mehdi Bazargan, Collective Wisdom.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Maryam Mir Mohammad Sadeghi: Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Investigation, Resources, , Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Mir Mohammad Sadeghi, Maryam . "Deliberation in Bazargan's Thought". *Journal of Legal Research* 22, no. 56 (March 5, 2024): 399-427.

Extended Abstract

Deliberation is a vital issue in Islamic societies all centuries. However, the interaction with this issue was different and Muslim scholars, jurists and intellectuals have addressed differently. The definitions presented to deliberation vary from the council of settlement to numerical democracy or equal voting rights for all citizens. Muslim thinkers examined deliberation solely in rejection of the Caliphate but in new theories, the participation of people in public affairs is explained by deliberation and it has been considered as one of the fundamental concepts in political theories.

One of deliberation theorist is Mehdi Bazargan. He presented His views about deliberation as the basis of public participation. He was a member of the National Movement of Iran and the founder of the Freedom Movement party, which had a long history of campaigning against the Pahlavi regime. On the eve of the 1979 Revolution in Iran, he was introduced as Prime Minister of Iran and head of the Government. Nine months later, after taking over the U.S. Embassy, he resigned as prime minister and became an Opposition Current of the Islamic Republic system because of differences with the ruling movement. Explaining his thoughts is important because he has made an effective effort to defend religion scientifically, wisely and efficiently. His efforts in collecting between freedom and religion and reason are commendable. These efforts led to no conflict between republicanism and Islamism on the eve of the revolution, and appointing the Islamic Republic as the name of the regime in the Constitution. However, among the traditional clergy, there was a serious conflict between republicanism and Islamism, and his efforts on the eve of the revolution cause the possibility of gathering between republicanism and Islamism by citing to holy Quran verses and attempting to create a link between modernity and Islam. The deliberation is based on the alignment of reason and religion in Bazargan's thought, both as a mechanism of public decision-making and as a source of legitimacy to the government.

In order to justify this claim, the article consists of two parts: in the first part, the basis of the deliberation in Bazargan's thought is discussed. This basis includes three parts. First the separation of the government's basis from the mission's basis and in other words, the separation of the deliberation source of the government from the revelation source of the mission. In this sense, the affairs related to the government are about to variable and unsteady matters and handed over to the people and deliberation which is also the basis of decision-making based on the reason, while the basis of the mission is from God. The second basis is the separation of the sphere of government from the sphere of the religion. In this sense government does not mean politics. So it does not

mean the separation of politics from religion. In this sense, decision-making in the affairs of the deliberation is not without paying attention to the general orientations of religion, so in this regard, we have resulted the secularism of government and not the secularism of politics. the secularism of government means observing the role of religion in politics as a directional element and not an inclusive element - which determine all details - and then not entrusting the duty of propagating religion to the government, and in other words, not entrusting the sphere of human salvation to the government and ultimately not entrusting the sphere of governing to religious custodians. Finally, the separation of value from the method is considered as the third basis. In this sense, the deliberation is in the domain of methods, but it cannot be without paying attention to values.

The second part includes the scope and necessity of the deliberation in the bazargan's thought. the scope of the deliberation, is related to the sphere in which the deliberation is competent to make decisions. It means all matters in which human intellect is capable to decide. In other words, reduces deliberation to the detailed legislative matters before the revolution, but he expanded deliberation to all matters that human intellect is capable to decide after the revolution, it means he considered the legislative by the people more than just executive rules, and therefore speaks of the sovereignty of the nation in enacting laws in the general sense. Then, the necessity of the deliberation is mentioned in the thought of Bazargan. The necessity of the deliberation includes, necessity of public participation in public affairs and in decision-making, both at the legitimacy of government at the first stage then efficiency of government at the second stage. The necessity of the deliberation provides legitimacy of government by public participation. More over deliberation is used as a tool to counter tyranny in any form, including Pahlavi dictatorships, happy dictatorships, or other forms of tyranny.

More detailed about the necessity of the deliberation was the result of his experience after the revolution and problems who encountered because the role of the people were be ignored in public affairs. It means governing was limited to certain people who know themselves as custodian of the religion. Therefore, in the thought of bazargan after the revolution, the position of the deliberation has increased and the religion position has changed from a maximum and inclusive position that has plans for all political and social spheres to a merely directional position, and The role of the deliberation is promoted from executive and partial affairs to legislative which is more broad.

The deliberation represents the alignment of reason and religion, the relationship between reason and religion is a continuous process, what the reason achieves

through the knowledge affects our understanding of religion, so there should be no conflict between reason and religion, so if a conflict appears between these two sphere, the reason findings and religious findings should be examined once more. The Bazargan's goal was solving these apparent conflicts between reason and religion in whole life by religious intellectualism.

This Page Intentionally Left Blank

شورا در اندیشه مهدی بازرگان

مریم میر محمد صادقی^۱

۱. استادیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، واحد دماوند، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: masadeghi1998@yahoo.com

چکیده:

شورا در اندیشه بازرگان در امور متغیر، با استناد به عقل روز است. اما از یک سو شورا و عقل روز بشر بی‌عنایت به جهت‌گیری‌های عام دین نیست و از سوی دیگر تشخیص جهت‌گیری‌های عام دین بدون ابزار عقل میسر نیست، زیرا عقل همچنان که مرجع تشخیص روش‌هاست، پایه و مبنای شناخت دین است. به این تعبیر عقل و دین از هم جدا نیستند و شورا در افکار بازرگان نمونه بارزی از طرح همسویی عقل و دین است. جهت توجیه این ادعا به مبنای شورا در اندیشه بازرگان در سه قسمت شامل منبع شورایی حکومت و منبع و حیاتی رسالت، عرفی کردن حکومت یا جدایی دین از حکومت و نه جدایی دین از سیاست و تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها پرداخته می‌شود. با استناد به این سه مبنا در توجیه شورا است که هم‌زمان از اصالت عقل و اصالت دین در مفهوم شورا در اندیشه وی می‌توان سخن گفت. نخست‌وزیری بازرگان در دولت موقت پس از انقلاب ۵۷ که وی را با مسئله حکومت به شکل واقعی روبه‌رو ساخت، اسباب تغییرات تدریجی

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/ILR.2022.318244.1879

تاریخ دریافت:

۲۸ اردیبهشت ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۰۳ مرداد ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱۵ اسفند ۱۴۰۲

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

در افکار وی نسبت به رویکرد مبارزاتی او در دهه ۴۰ و ۵۰ شد و جایگاه اسلام را از ایدئولوژی فراگیر که برای تمامی برنامه‌های سیاسی اجتماعی دستور دارد، به ایدئولوژی فقط جهت‌دهنده در یک سری اصول و کلیات محدود کرد. از این رو محدوده شورا که در افکار ایشان پیش از انقلاب محدود به امور اجرایی بود به حیطه تقنینی گسترش یافت که در این مقاله تلاش می‌شود ضمن تفصیل آن به این تغییر تدریجی حاصل از زمان نیز پرداخته شود.

کلیدواژه‌ها:

شورا، عقل و دین، ارزش و روش، مهدی بازرگان، خرد جمعی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

مریم میر محمد صادقی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش، نوشتن - پیش‌نویس اصلی.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

میر محمد صادقی، مریم. «شورا در اندیشه مهدی بازرگان». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۲، ش. ۵۶ (۱۵ اسفند ۱۴۰۲): ۳۹۹-۴۲۷.

مقدمه

مسئله شورا در گذشته، حال و آینده جوامع اسلامی همواره حیاتی بوده، هست و خواهد بود، هرچند نوع تعامل فکری و عملی با این اصل حیاتی گوناگون و متعدد بوده است و از دریچه‌های متفاوت بدان نگریده شده، اما از سپیده‌دم اسلام تاکنون این اصل مورد بحث، تأمل، گفتگو و جدل بوده است و علما، فقیهان و روشنفکران مسلمان با وجود تفاوت نگره‌ها و تخصص‌ها بدان پرداخته‌اند. تعریف‌ها و مصداق‌هایی که برای شورا ارائه شده است، چندان متفاوت است که از شورای محدود به اهل حل و عقد تا شورای مترادف دموکراسی عددی یا حق رأی برابر برای همه شهروندان را در برمی‌گیرد. اندیشمندان شیعه در قرون گذشته، شورا را فقط در قالب مباحث کلامی و در مقام نفی خلافت مورد بررسی قرار داده‌اند و هیچ‌گاه از جنبه اثباتی به آن اشاره‌ای نداشته‌اند، اما در نظریه‌های جدید، مشارکت مردم در امور عمومی با تمسک به اصل شورا توجیه می‌شود و شورا به‌عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در نظریه‌های سیاسی مورد توجه قرار گرفته است.^۱

یکی از دیدگاه‌های مطرح در خصوص شورا به‌عنوان مبنای مشارکت عمومی، دیدگاه بازگان به شورا است. وی از سیاستمداران عضو جبهه ملی ایران و مؤسس حزب نهضت آزادی بود که سابقه‌ای طولانی در مبارزه علیه رژیم پهلوی داشته است. وی در آستانه پیروزی انقلاب ۱۳۵۷ به‌عنوان نخست‌وزیر ایران و رئیس دولت موقت معرفی شد. دولت موقت در کارنامه خود برگزاری همه‌پرسی جمهوری اسلامی و انتخابات مجلس خبرگان قانون اساسی را دارد. وی نه ماه بعد، پس از تصرف سفارت آمریکا، به دلیل اختلاف‌هایی که با جریان حاکم پیدا کرد به همراه دولت موقت، از نخست‌وزیری استعفا کرد و تبدیل به جریان اقلیت نظام گردید. پرداختن به اندیشه وی مهم است زیرا که وی تلاش مؤثری در دفاع علمی، خردپسند و کارآمد از دین داشته است. تلاش او در جمع میان آزادی و دین و جمع میان خردورزی و دین‌داری ستودنی است. این تلاش‌ها موجب گردید که در آستانه پیروزی انقلاب تعارضی میان جمهوریت و اسلامیت دیده نشود و جمهوری اسلامی شعار مردم و در قانون اساسی عنوان گردد. این در حالی است که در میان روحانیت سنتی، تعارض جدی میان جمهوریت و اسلامیت دیده می‌شد و حتی بیش از آن تعارض اسلام با مشروطیت دیده می‌شد. مشروطیت به‌مراتب پایین‌تر از جمهوریت است، چون مشروطیت می‌خواست قدرت شاه را محدود کند در حالی که جمهوریت نظام سلطنت را معدوم کرد. تکاپوی فکری افرادی چون بازگان در آستانه انقلاب امکان جمع میان جمهوریت و

۱. داوود فیرحی، نظام سیاسی و دولت در اسلام (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۴)، ۵۸.

اسلامیت را پدید آورد. یکی از این تلاش‌ها بسترسازی مفهوم شورا با استناد به آیات قرآن بود که تلاش می‌کرد میان مدرنیته و اسلام پیوند ایجاد کند. شورا در اندیشه بازرگان چه به‌عنوان سازکار تصمیم‌گیری عمومی و چه به‌عنوان منبع مشروعیت بخشی به حکومت، بر همسویی عقل و دین استوار است؛ بنابراین برخلاف دیدگاه‌هایی که صرف اصالت عقل را مبنای شورا در اندیشه وی می‌دانند، در دیدگاه نگارنده شورا در اندیشه مهدی بازرگان پیش و پس از انقلاب ضمن توجه به تفاوتی که حاصل تجربه ایشان در عرصه عینی حکومت است، با تکیه بر پایه عقل اما در محدوده اصول و ارزش‌های دینی تعریف و مرزبندی می‌شود.

جهت توجه این ادعا مقاله شامل دو قسمت است در قسمت اول به مبنای شورا در اندیشه بازرگان پرداخته می‌شود. مبنای شورا در اندیشه وی در سه بند شامل تفکیک مبنای حکومت از رسالت و به عبارتی تفکیک منبع شورایی حکومت از منبع وحیانی رسالت است. مبنای دوم تفکیک حوزه حکومت از دین و نه تفکیک سیاست از دین است و در انتها تفکیک ارزش از روش به‌عنوان مبنای سوم مطرح است. این مبنای از لابه‌لای نوشته‌های بازرگان به‌عنوان مبنای شورا و با استناد به ادله شورا در قرآن و سنت به تفصیل مورد توجه قرار می‌گیرد. قسمت دوم شامل محدوده و ضرورت شورا در اندیشه بازرگان است. در محدوده شورا به حوزه‌ای که شورا در آن صالح به تصمیم‌گیری است اشاره می‌شود و سپس به ضرورت شورا در اندیشه بازرگان اشاره می‌شود. ضرورت شورا در ابتدا با طرح نظریه مشارکت مردم در امور عمومی و تصمیم‌گیری‌ها هم در مرحله تأسیس و هم در اداره حکومت، وسیله مشروعیت و مشارکت مردم را میسر می‌کند. در مرحله دوم شورا به‌عنوان ابزاری جهت مقابله با استبداد در هر شکلی اعم از استبداد پهلوی، دیکتاتوری‌های مصلح و یا نقد حکومت‌های طبقاتی و حزبی است.

۱- مبنای شورا

۱-۱- منبع شورایی حکومت و منبع وحیانی رسالت

یکی از اصلی‌ترین مبانی شورا در اندیشه بازرگان که طرح آن مربوطه به نوشته‌های بازرگان پس از انقلاب جمهوری اسلامی ایران است، بر مبنای سخنرانی «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» استخراج شده است. این سخنرانی بر مبنای طرح تئوری «تفکیک حکومت از رسالت»^۲ اصلی‌ترین منبع برای طرفدارانی

۲. نک: علی عبدالرازق، اسلام و مبانی حکومت، ترجمه محترم رحمانی و محمدتقی محمدی (تهران: نشر سربانی، ۱۳۸۲)، ۷۵.

است که معتقدند بازرگان در اواخر عمر از اندیشه‌های پیشین خود برگشته است و لذا شکاف عمیقی بین آثار پیشین او با این اثر وجود دارد.^۳ در نظر نگارنده این مقاله، ضمن نقد دیدگاه‌هایی که نظر به شکاف عمیق در این اثر از بازرگان نسبت به آثار پیشین وی دارند، تفکیک حکومت از رسالت را در ادامه پروسه فکری بازرگان و تغییر تدریجی او پس از انقلاب و روبه‌رو شدن او با مسئله حکومت در شکل واقعی‌اش می‌داند همچنان که سایر دولتمردان نیز با این واقعیت پس از شکل‌گیری حکومت جمهوری اسلامی روبه‌رو شدند.^۴

این تفکیک به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین مبانی شورا در اندیشه بازرگان است که بازرگان در آن شورا را در تصمیم‌گیری‌های مربوط به حوزه حکومت محوریت بخشیده است. بر مبنای این تفکیک، حکومت و رسالت دارای دو منشأ متفاوت از یکدیگر می‌باشند. کارکرد این دو امر نیز در نتیجه تفاوت منشأ، با یکدیگر متفاوت است. او در خصوص اثبات این تفکیک به ادله‌هایی از قرآن، سنت و برابری ارزشی انسان‌ها با یکدیگر اشاره می‌کند که در ذیل ضمن تشریح این تفکیک به ادله‌های مذکور نیز پرداخته خواهد شد.

۱-۱-۱- تفاوت در منشأ حکومت و رسالت

به استناد سخنرانی بازرگان در مقاله «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» حکومت و رسالت یا نبوت دارای دو منشأ متفاوت هستند. «منشأ حکومت بر ملت‌ها امری است که نیاز و تشکیل آن از طرف مردم تشخیص داده و خواسته می‌شود، در حالی که بعثت و رسالت پیغمبران به تشخیص و تصمیم خدا بوده است و همیشه با اکراه و انکار و مخالفت مردم مواجه گردیده است.»^۵ او در بیان مثال این تفاوت در منشأ، به پذیرش خلافت از سوی حضرت علی (ع) به صرف درخواست مردم و سکوت او در طی ۲۵ سال پیش

۳. عبدالکریم سروش، از شریعتی (تهران: صراط، ۱۳۸۷)، ۸۵.

۴. لیکن این تغییر به این معنا نیست که بازرگان پیش از تحقق انقلاب به مفهوم شورا نپرداخته است. بسیاری از سخنرانی‌های وی که در ادامه به آن پرداخته می‌شود و قبل از انقلاب ارائه شده است به ضرورت شورا در مرحله شکل‌گیری و اداره حکومت می‌پردازد هرچند که فرمولی برای شکل این شورا که «... از طریق بیعت باشد یا مراجعه به رؤسای قبایل یا اجتماع و ازدحام عام...» ارائه نمی‌دهد. مبنای او برای مشارکت برابری افراد است. در فلسفه‌هایی که بر مبنای تساوی حقیقی انسان‌هاست، شیوه حکومت نیز دموکراسی و شورایی است. مهدی بازرگان، «ابراهیم، امام، امت» در مجموعه آثار، جلد ۲۵، بازیابی ارزش‌ها ۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹)، ۳۸۴.

۵. مهدی بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، سخنرانی ۱۳۷۲ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۲۸۵.

از این درخواست و یا قیام امام حسین (ع) در عاشورا در برابر اقدام بیعت اجباری یزید و یا تن دادن امام حسن (ع) به صلح با معاویه و بیعت با او به شرط تعیین نکردن ولیعهد برای خود و یا پذیرش ولیعهدی توسط امام رضا (ع) به درخواست مأمون اشاره می‌کند که همگی حکایت از این دارند که امر خلافت و حکومت به عهده ملت گذارده شده است و خدا از این بابت تکلیفی بر ایشان معین نکرده است، لذا به درخواست مردم، ایشان حکومت و ریاست در اداره امت را بر عهده گرفته‌اند.^۶ به دلیل همین تفاوت در منشأ است که در تعیین زمامدار، به انتخاب حاکم از سوی مردم و یا حاکمیت عامه و دموکراسی یاد می‌شود و به این ترتیب اصل شورا در مرحله تأسیس حکومت، مشروعیت را به انتخاب حاکم از سوی مردم موکول می‌کند. بنا به تعبیر وی «صاحب حکومت و برگزیننده زمامدار، خود مردم هستند و حکومت اسلامی یک حکومت دموکراسی آعلا یا حکومت عامه است.»^۷ لذا تأکید بازرگان بیش از عنصر تقوا و صلاحیت حاکم بر عنصر رضایت عامه است. بنا به تعبیر وی: «ایمان، اسلام و تقوا شرایط قطعی برای حاکم یا حکومت نبوده‌اند، بلکه روی عدالت و رضایت عامه بیشتر اصرار شده است تا روی دیانت.»^۸ بازرگان ضرورت حضور اکثریت در انتخاب زمامداران را که از آن به تساوی حقوق اجتماعی افراد یاد می‌کند، ناشی از تساوی ارزشی انسان‌ها می‌داند.^۹

۱-۱-۲- تفاوت در کارکرد حکومت و رسالت

یکی دیگر از نکاتی که بازرگان در سخنرانی‌ها و مکتوباتش پس از انقلاب بر آن بیشتر تأکید می‌کند، تفاوت در کارکرد حکومت و رسالت است. بازرگان با استناد به سوره آل عمران آیه ۱۵۹ «و شاورهم فی الامر» و سوره شوری آیه ۳۸ «امرهم شوری بینهم» کارکرد حکومت را از طریق مشاوره و شوریت با مردم می‌داند در حالی که کارکرد در نبوت و رسالت را از طریق وحی خداوند و نظارت او می‌داند، لذا در این موارد انبیا مجاز نبوده‌اند که کمترین تفاهم، اطاعت یا کسب نظر و مشورت با مردم نمایند.^{۱۰} در

۶. بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۳۰۰.

۷. مهدی بازرگان، «بعثت و ایدئولوژی» در مجموعه آثار، جلد ۲، بعثت ۱، سخنرانی ۱۳۴۳ (تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶)، ۳۳۶.

۸. مهدی بازرگان، «ناگفته‌های بعثت» در مجموعه آثار، جلد ۲۶، بازبایی ارزش‌ها ۲، سخنرانی ۱۳۶۴/۰۱/۲۹ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۱)، ۳۸۴.

۹. محمد بسته‌نگار، «انسان در رابطه دین و حکومت» در دین و حکومت، به اهتمام انجمن اسلامی مهندسين (تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷)، ۳۷۴.

۱۰. بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۲۸۶.

خصوص کارکرد حکومت در اداره امت و امور مملکت، نظر حاکم نظر مشورتی بوده است، لذا بازرگان به موارد عدیده‌ای از جمله تغییر محل جنگ توسط پیغمبر به استناد نظر اکثریت و یا تن دادن به حکمیت توسط حضرت علی (ع) در جنگ صفین اشاره می‌کند که نشان از پذیرش شوریت در سنت می‌باشد. به استناد این تفاوت در کارکرد و منشأ، صفات حاکم و نبی نیز با یکدیگر متفاوت است. به تعبیر ایشان «در خصوص نبی صفت عصمت وجود دارد در حالی که در خصوص اداره حکومت، صفتهایی چون لیاقت و صلاحیت لازم است.»^{۱۱} برای مثال ایشان در این خصوص به حاکمیت طالوت استناد می‌کند که به استناد آیه صریح قرآن انتخاب او به دلیل برتری در توانایی جسمی و علمی او بوده است. ایشان اشاره می‌کند که به استناد این آیه خداوند نگفته که او حکمت و وحی و تقوا دارد، بلکه گفته او توانایی جسمی و علمی دارد و همین تفاوت صفات بیانگر تفکیک این دو مقوله از یکدیگر است. از این رو بازرگان به صراحت اذعان می‌دارد که «نه بعثت و رسالت انبیا، یعنی دیانت شامل حکومت بوده است و نه حکومت مسئول تبلیغ و مأمور اجرای دین است.»^{۱۲}

آنچه در این قسمت از تفکیک حکومت از رسالت به دست می‌آید تأکید بازرگان بر منشأ شورایی حکومت در مقابل منبع وحیانی رسالت است. او با استناد به این تفکیک که به تعبیری تفکیک بین امور ثابت و متغیر است خواسته است حکومت را با توجه به متغیر بودنش در شرایط زمان به شورا بسپارد و رسالت را به‌عنوان امر ثابت، غیرشوری تلقی کند و به این ترتیب ردپای عقل را بر تصمیم‌گیری‌ها در حوزه مشروعیت‌بخشی به حکومت و تصمیم‌گیری‌ها و اداره مملکت، حاکم کند. لذا تأکید او در اینجا در منبع عقلانی و شورایی حکومت است حال اینکه آیا این شورا مبنی بر خودآینی صرف است و یا اینکه مبتنی بر جهت‌گیری‌های دینی است و همچنین اینکه آیا این جهت‌گیری‌های دینی با ابزاری غیر از عقل قابل شناسایی است یا خیر در بندهای بعدی بدان پرداخته خواهد شد.

۱-۲- عرفی کردن حکومت

در تحلیل نگارنده از آرای بازرگان، دومین مبنای شورا در اندیشه وی که به طور خاص پس از انقلاب بر آن تأکید می‌کند، هرچند که پیش از انقلاب نیز به طور مختصر به آن اشاراتی داشته است، بر عرفی کردن حکومت و یا در تعبیری دیگر در تفکیک حکومت از دیانت - و نه تفکیک دیانت از سیاست - نهفته

۱۱. بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۴۷۰.

۱۲. مهدی بازرگان، «بعثت و دولت» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، سخنرانی ۱۳۵۹/۳/۲۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۱۸۶.

است. در این بند بر تکیه شورا بر جهت‌دهی دینی تأکید می‌شود. عرفی کردن حکومت در اندیشه بازرگان در سه معنا تحقق می‌یابد؛ ابتدا اینکه دین برنامه مفصل، جزئی و جامع برای سیاست ندارد بلکه دین تنها نقش جهت‌دهی به سیاست را بر عهده دارد، به این معنا که می‌توان از تفکیک دین از حکومت و نه تفکیک دین از سیاست سخن گفت.^{۱۳}

دوم اینکه حکومت نمی‌تواند ابزار تبلیغ و تحمیل دین باشد و سوم اینکه حکومت نمی‌تواند به دست عده خاصی از متولیان دینی سپرده شود. تفکیک دین از حکومت در هر سه معنای مذکور بیانگر جایگاه و اهمیت شورا در اندیشه بازرگان است. این سه معنا در عرفی کردن حکومت از نقد بازرگان به ادغام دین و سیاست به دست می‌آید. او در نقد خود از ادغام دین و سیاست به‌واقع به نقد ادغام دین و حکومت - و نه سیاست - می‌پردازد. به تعبیر وی:

«اصطلاح ادغام دین و سیاست، تعبیرها و تعریف‌های مختلف می‌تواند داشته باشد. آنچه در اینجا مورد نظر است، حکومت و نظامی می‌باشد که در آن کلاً یا جزئاً حکومت و دیانت را به یک منظور و معنی دانسته، معتقد باشند که تمام اصول و قوانین و مقررات مورد نیاز جامعه و حکومت در دین آمده و بر طبق آنها باید عمل شود. علاوه بر آن، حکومت موظف به تعلیم و تبلیغ و تحمیل دین می‌باشد و باید مراقب و مجری آن در میان مردم و صادرکننده آن به بلاد کفر باشد. ضمناً روحانیت است که باید مسئول و مأمور حکومت باشد.»^{۱۴}

همان‌طور که از گفته‌های وی برمی‌آید او در نقد به ادغام دین و سیاست که به‌واقع نقد به ادغام دین و حکومت است، به هر سه این معناها می‌پردازد. عرفی کردن حکومت در معنای اول در اندیشه بازرگان که همان جایگاه دین به‌عنوان عنصر جهت‌دهنده به سیاست می‌باشد مبتنی بر تغییر رویکرد بازرگان از جایگاه دین به‌عنوان تعیین‌کننده برنامه جامع و فراگیر سیاست، پیش از انقلاب به جایگاه جهت‌دهنده دین به سیاست، پس از انقلاب است. تحقق انقلاب اسلامی در سال ۵۷ بازرگان را با مسائلی روبه‌رو ساخت که دیدگاه وی را به‌طور عمده‌ای نسبت به برخی مسائل تغییر داد که این امر از برخی نقدهای وی در «بازبایی ارزش‌ها»، «انقلاب ایران در دو حرکت» و «ناگفته‌های بعثت» به انقلاب اسلامی مشخص است. او در خصوص پاسخ دادن به نقدهای وارده به انقلاب اسلامی و تلاش در جهت اینکه این انتساب‌های سیاسی به دین، دیانت را در جامعه از بین نبرد، تلاش می‌کند تا با ارائه راه‌های نظری، حوزه

۱۳. رضا علیجانی، شریعتی‌شناسی ۱ (تهران: انتشارات یادآوران، ۱۳۸۰)، ۱۱۴.

۱۴. بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۳۳۲.

دیانت را از حکومت تفکیک کند، لذا به طرح نظریه‌هایی چون محدود کردن هدف بعثت به خدا و آخرت و بالتبع آن تفاوت رسالت از حکومت می‌پردازد. هرچند نظریه‌ای چون محدود کردن بعثت به خدا و آخرت پیش‌تر و در ادبیات پیش از انقلاب و به طور خاص در مقاله «انگیزه و انگیزنده»^{۱۵} در سال ۱۳۳۷ هم مطرح شده بود، ولی استفاده از آن و تأکید بر آن در کاستن نقش ایدئولوژی در این دنیا، در واکنش به شرایط تحمیل شده انقلاب بوده است که ایشان نیز بر این موضوع صحنه گذاشته است. ایشان حتی در تحلیل از عملکرد خود پیش از انقلاب در خصوص استخراج برنامه سیاسی از دین آن را به‌عنوان ابزاری جهت مقابله با سایر ایدئولوژی‌های حاکم در آن دوران و همچنین ابزار مبارزه جهت بسیج مردم علیه استبداد می‌داند و اظهار می‌کند که: «خیلی‌ها که شاید کاهل الصلاه هم بودند ولی به دلیل این که حس کرده بودند و شوق و ذوق به مبارزه سیاسی پیدا کرده بودند و به سیاست علاقه‌مند بودند و تشخیص داده بودند که بهترین راه سیاست و مبارزه این است که متکی بر معتقدات دینی باشند؛ النهایه به اسلام رو آوردند و از این جهت از اسلام خوششان آمد که در اسلام جهاد هست، شهادت هست. در اسلام مثلاً کشتن هست. از این رو عشقشان و علاقه‌شان به این طرف زیاد شد.»^{۱۶} او در توضیح کتاب «بعثت و ایدئولوژی» که تدوین شده سخنرانی است که در سال ۱۳۴۳ در جشن مبعث در زندان قصر ارائه داده است، می‌گوید: «ما در آن کتاب می‌خواستیم بگوییم که از اسلام هم می‌شود به‌عنوان ایدئولوژی برای جوابگویی به مسائل حکومتی استفاده کرد.»^{۱۷} از این رو بازرگان بر مبنای اظهارات خود در سخنرانی‌های پس از انقلاب اذعان می‌دارد که در سال‌های ۴۰ به بعد تا پیش از انقلاب ۵۷ جهت اتخاذ راه‌حلی برای مقابله با سایر ایدئولوژی‌های حاکم، به طرز تفکر «دین برای جامعه» می‌رسد و اقدام به ارائه ایدئولوژی اسلام که در تعبیر ما «ایدئولوژی فراگیر از اسلام» است می‌پردازد، اما رویکرد او در پس از انقلاب در روبه‌رو شدن با مشکلات واقعی حکومت او را به سمت نقش دین به‌عنوان جهت‌دهنده به سیاست می‌کشاند. به تعبیر وی «دین حاوی جهت‌گیری لا اله الا الله است که تندترین و فراگیرترین شعار سیاسی اسلام است. بر این اساس است که به جنگ تمام پادشاهان و فرمانروایان و دیکتاتورهای

۱۵. مهدی بازرگان، «انگیزه و انگیزنده» در مجموعه آثار، جلد ۲، بعثت ۱، سخنرانی ۱۳۴۸/۰۷/۱۸ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶)، ۵۲۸-۵۴۸.

۱۶. مهدی بازرگان، «دیانت و حکومت جلسه اول» در مجموعه آثار، جلد ۲۷، سخنرانی ۱۳۶۳/۰۸/۱۰ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲)، ۳۸۷.

۱۷. بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۳۸۹.

تاریخ رفته‌ایم و معنای ورود دین در سیاست نیز «جهت‌دهی» است.^{۱۸} تمام نوشته‌های بازرگان تحت عنوان‌های متعدد از قبیل «مرز دین و سیاست»^{۱۹} که در مجموعه آثار وی به چاپ رسیده است، مبتنی بر این ایده است که بازرگان در هیچ دوره‌ای نقش دین را در سیاست نادیده نگرفته است و لذا هیچ‌گاه از انفکاک دین از سیاست سخنی به میان نیاورده است تنها از یک رویکرد جامع و فراگیر از نقش دین در سیاست به یک رویکرد جهت‌دهنده به سیاست در راستای واگذاری امر سیاست و حکومت به دست مردم و افزایش نقش شوراها تغییر شکل داده است، به این مفهوم در این معنا صرفاً می‌توان از تفکیک دین از حکومت و نه دین از سیاست سخن گفت.

معنای دوم از عرفی کردن حکومت در اندیشه بازرگان که پس از انقلاب بر آن تأکید کرده است، بر عدم تبلیغ و تحمیل دین توسط حکومت می‌باشد. بازرگان در صریح‌ترین شکل خود در معنای نفی ورود حکومت به حوزه دین داری مردم می‌گوید: «از هیچ کجای گفتارها و نوشتارها و پندارها و کردارهای بنده این بر نمی‌آید که با تشکیل حکومت اسلامی مخالف بوده یا مخالفت ورزیده باشم بلی با آن حکومت اسلامی مخالفم که خواسته باشد به نام اسلام و به خیال اسلام، در داخل و یا خارج تحمیل اسلام نماید و خود را موظف و مسئول دین و ایمان مردم و اجرای احکام اسلامی در ایران و دنیا بداند.»^{۲۰} به تعبیر دقیق‌تر مقصود بازرگان در این معنا عبارت از آن است که حکومت‌ها نمی‌توانند در رابطه مردم با خدایشان وارد شوند و لذا دین نمی‌تواند شکل زوری و تحمیلی پیدا کند و به عبارتی حکومت‌ها نمی‌توانند انسان‌ساز باشند. به تعبیری دیگر «حوزه حکومت از حوزه رستگاری انسان‌ها جداست و لذا حکومت نمی‌تواند عامل دین‌داری مردم باشد و لذا تغییر انسان‌ها به دست خودشان است و نه حکومت‌هایشان.»^{۲۱}

سومین معنای مورد نظر بازرگان از عرفی کردن حکومت که به واسطه تجربه وی پس از تحقق انقلاب و اعمال حکومت توسط قشر روحانیت، حاصل می‌شود، در نقد او به حکومت‌های واگذار شده به دست اقلشار خاص از جمله مدعیان متولیان دین است که در این صورت مانع مشارکت و تحقق

۱۸. مهدی بازرگان، «حکومت از پایین» در مجموعه آثار، جلد ۲۲، انقلاب اسلامی ایران ۱، دست‌نوشته تیرماه ۱۳۵۳ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹)، ۱۲۴.

۱۹. مهدی بازرگان، «مباحث علمی، اجتماعی و اسلامی» در مجموعه آثار، جلد ۸، سخنرانی، ۱۳۴۱/۰۶/۲۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸).

۲۰. محمد بسته‌نگار، مرز میان دین و امور اجتماعی در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۴۵.

۲۱. محمد محمدی گرگانی، هستی متن مقدس (تهران، نشر نی، ۱۳۹۵)، ۱۵۷.

شورا در امر حکومت می‌باشد. به تعبیر وی: «ما کاملاً مخالفیم که همکاری دین و سیاست به معنای حاکمیت متولیان دین باشد.»^{۲۲} بازرگان در اینجا احتراز از یکی شدن نهاد دین و قدرت دارد، «ادغام نهاد دین و قدرت می‌تواند به مطلق، ابدی و مقدس کردن فهم‌ها و برداشت‌ها در مسائل سیاسی و اجتماعی بیانجامد و از این رو مانع اندیشه‌ورزی و تبادل نظر و مشارکت مردم گردد.»^{۲۳}

به‌عنوان جمع‌بندی از آنچه از عرفی کردن حکومت از افکار وی پس از انقلاب به‌عنوان مبنای شورا گفته شد، عرفی کردن حکومت در سه معنا می‌باشد. معنای اول از عرفی کردن حکومت، محدود کردن دین به‌عنوان عنصر جهت‌دهنده به سیاست می‌باشد در این معنا سیاست که امری متغیر و وابسته به شرایط است و مبتنی بر شورا است با جهت‌گیری‌های دینی مرزبندی می‌شود و به این ترتیب جهت‌گیری‌های دینی به شورا جهت می‌دهد و این همان دیدگاه نگارنده در نقد دیدگاه کسانی است که معتقدند بازرگان در اواخر عمر از نظر خود کاملاً رجوع کرده است و دین را به محدوده آخرت محدود کرده است و لذا دین برای این دنیا دستوری ندارد.^{۲۴} ما در این بند بیان کردیم که بازرگان حتی در مقاله «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، دیانت را حاکم بر سیاست می‌داند اما مانند دیدگاهش در پیش از انقلاب برنامه جامع سیاسی از دین استخراج نمی‌کند. به تعبیر او: «دیانت با سیاست یکی نیست، دیانت باید حاکم بر سیاست باشد اما عملاً اگر در جایی که دموکراسی نیست دیانت حاکم بر سیاست شود، نمایندگان خدا هم حاکم می‌شوند.»^{۲۵} او در اینجا به‌واقع نقش دین را در جهت‌دهی به سیاست مطرح می‌کند، او با طرح این بحث می‌خواهد از سپردن حوزه رستگاری انسان‌ها به دست حکومت‌ها و یا حکومت‌های متولیان دینی خودداری کند که این همان عرفی کردن حکومت در معنای دوم و سوم می‌باشد. نقد ادغام دین و حکومت در هر سه مفهوم از آن روست که حکومت به دست کارشناسان دین می‌افتد و مشورت و شورا حالت فرعی پیدا می‌کند. لذا جهت تحقق اصل شورا ناگزیر از عرفی کردن حکومت در هر سه مفهوم مذکور هستیم.^{۲۶}

۲۲. مهدی بازرگان، «پاسخ به انتقادهای مقاله خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، سخنرانی

۱۳۷۲ (تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۴۶۹.

23. Gustavo Benavides, *Religion and Political Power* (New York: Suny Press, 1989), 140.

۲۴. عبدالکریم سروش، «آنکه به نام بازرگان بود نه به صفت» در مدارا و مدیریت (تهران، انتشارات صراط، ۱۳۸۸)، ۱۸۵.

۲۵. مهدی بازرگان، «پاسخ به انتقادهای مقاله خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۱۶۹.

۲۶. مریم میر محمد صادقی، «اصول حکمرانی از منظر جریان نواندیشی دینی پیش از انقلاب ۵۷» (رساله دکترا، تهران:

دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۳)، ۱۵۸.

۱-۳- تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها^{۲۷}

یکی دیگر از مبانی شورا در اندیشه بازرگان را می‌توان تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها دانست. هر چند بازرگان در نوشته‌های خود از این تفکیک به شکل مذکور، سخنی به میان نیاورده است، اما از لابه‌لای افکار وی چه پیش و چه پس از انقلاب در خصوص تحلیل حکومت اسلامی و عدم مشخص بودن شکل حکومت در قرآن و سنت بلکه صرف طرح یک سری اصول برای حکومت، همچنین دیدگاه وی در خصوص تحلیل حکومت اسلامی و همچنین قانون‌گذاری بشری تنها در حوزه قوانین فرعی، تفصیلی و اداری، می‌توان دیدگاه وی را در خصوص تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها استنباط کرد که در ذیل به تفصیل به آن پرداخته می‌شود. تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها در عمده‌ترین شکل خود در طرح بحث ثابت و متغیر توسط نائینی در کتاب تنبیه‌الامه و تنزیه‌الملله مطرح می‌شود.^{۲۸} بازرگان از بحث ثابت و متغیر در تئوری حکومت استفاده می‌کند و اذعان می‌دارد که در قرآن و سنت به هیچ شیوه حکومتی تصریح نشده است تنها چیزی که مورد تأکید قرار گرفته است یک سلسله اصول و ضوابط است بدون اینکه سیستم خاصی ارائه شود. او این اصول و ضوابط را به منزله علائمی هشدار برای کشتی‌ها تشبیه می‌کند بدون این که به مسیر کشتی‌ها که به منزله نوع نظام حکومتی است تصریح شود. به تعبیر او:

«در هیچ یک از آیات قرآن، هیچ نظام حکومتی خاصی اعم از سلطنتی، مشروطه، دموکراسی یا کمونیستی تعیین نمی‌شود، هرچند قرآن نسبت به حکومت و اداره جامعه بی‌طرف نیست. حال در جواب آن سؤال که آیا قرآن یا ادیان الهی نسبت به مسئله حکومت نظر دارند یا نه؟ بله نظر دارند یعنی یک سلسله اصول و ضوابط و راهنمایی را بیان می‌کنند مانند حکومت به حق و یا حکومت بر مبنای شورا ولی سیستم حکومتی را معین نمی‌کنند.»^{۲۹}

لذا برای شوریت یا نظام شورایی در قرآن و سنت مدل خاصی مطرح نشده است و بر حسب شرایط و زمان به تشخیص مردم زمان واگذار شده است. بازرگان همچنین در نوشته‌هایش در خصوص تحلیل حکومت اسلامی، حکومت اسلامی را حکومتی هم‌زمان الهی و مردمی می‌داند و از آن به حکومت الهی

۲۷. نک: محمد محمدی گرگانی، هستی متن مقدس (تهران: نشر نی، ۱۳۹۵)، ۲۱۹.

۲۸. میرزا محمد حسین نائینی، تنبیه‌الامه و تنزیه‌الملله درآمدی بر بیداری مردم، گردآورنده محسن هجری (تهران: انتشارات صمدیه، ۱۳۸۹)، ۹۵.

۲۹. مهدی بازرگان، «دیانت و حکومت جلسه دوم» در مجموعه آثار، جلد ۲۷، پدیده پیامبری، سخنرانی ۱۳۶۳/۰۸/۲۴ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲)، ۴۰۹.

و شورایی، یا الهی - انتخابی^{۳۰} و یا جمهوری اسلامی^{۳۱} نام می‌برد. الهی از آن جهت که در اصول قوانین از مشیت و شریعت الهی پیروی می‌کند نه از آرای اکثریت بشری و شورایی و انتخابی از آن جهت که بر مبنای شورا و غیرمیراثی و غیر تحمیلی است^{۳۲} و یا جمهوری اسلامی از آن جهت اسلامی که حاکمیت اعلی و قانون‌گذاری خدا بر مبنای قرآن و سنت است و جمهوری از آن جهت که حاکمیت مردم یا امت است.^{۳۳} این‌گونه تحلیل از حکومت اسلامی به صراحت نشان‌دهنده دیدگاه وی در خصوص تفکیک این دو حوزه ارزش‌ها و روش‌ها از یکدیگر است. او در این نقل قول حوزه ارزش‌ها را در مفهوم حکومت الهی و حوزه روش‌ها را در مفهوم حکومت مردمی و انتخابی و شورایی می‌آورد.

در جمع‌بندی از مباحث گفته‌شده در تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها، بازرگان از شورا به‌عنوان یک ارزش و یا به عبارتی دیگر، اصول نام می‌برد، اما شکل این شورا را در محدوده روش‌ها می‌داند که در هر زمان به تشخیص مردم است. او در تطبیق بحث ارزش و روش بر حکومت، نظام جمهوری اسلامی را در حیطه ارزش‌ها، الهی می‌داند و در حیطه روش‌ها، جمهوری. مبنای شورا و مشورت مردم از این رو است که این شورا در محدوده اصول دین که همان ارزش‌ها هستند، آزاد است، اما نقطه قابل توجه همان‌طور که پیش‌تر نیز بیان شد استفاده از عقل در تشخیص اصول دین است زیرا اصول هم تقلیدبردار نیست و هر کس باید خودش به آن برسد. لذا در این مبنا هم که از تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها سخن گفته می‌شود و شورا در محدوده روش‌ها قرار می‌گیرد، این روش‌ها با عنایت به ارزش‌های دینی است که ابزار کشف این ارزش‌ها نیز عقل است. زیرا در کشف اصول دین هم راهی جز عقل نداریم؛ از این‌رو عقل و دین از هم جدا نیستند و به این ترتیب به همسویی عقل و دین در شورا در اندیشه بازرگان می‌رسیم.

۲- محدوده و ضرورت شورا

۲-۱- محدوده شورا

در این قسمت برآنیم به این سؤال پاسخ دهیم که در اندیشه بازرگان چه اموری در حیطه شورا قرار می‌گیرند؟ به عبارت دیگر تصمیم‌گیری در چه اموری به عهده مردم سپرده شده است و محدوده شورا در

۳۰. مهدی بازرگان، «بعثت و دولت»، ۲۸.

۳۱. مهدی بازرگان، «استقلال، آزادی، حکومت اسلامی» در مجموعه آثار، جلد ۲۴، انقلاب اسلامی ایران ۳، روزنامه میزان در ۱۳۶۰/۲/۱۵ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۳۶.

۳۲. مهدی بازرگان، «بعثت و دولت»، ۲۹.

۳۳. مهدی بازرگان، «استقلال، آزادی، حکومت اسلامی»، ۳۷.

کجاست؟ به نظر می‌رسد در خصوص آثار بازرگان رویکرد تغییر تدریجی در خصوص محدوده امور مربوط به شورا پس از انقلاب قابل ملاحظه باشد که در ذیل بدان پرداخته می‌شود.

در آثار بازرگان پیش از انقلاب «قانون به معنای اصول کلی سازنده ایدئولوژی و قوانین اساسی که مسیر و مسئولیت‌های عمومی را تعیین می‌کند، بر عهده خداوند است که در شریعت آمده است، اما قوانین فرعی و تفصیلی، اداری و اجرایی که عنوان حقیقی آنها فروع و مقررات است بر عهده مجالس مقننه است.»^{۳۴} او این فروع را شامل «اداره کشور به لحاظ عزل متصدیان درجه اول، دریافت وجوه دولتی و مخصوصاً مصرف آنها در معاش و معارف و عمران مملکت، تصمیم به جنگ و صلح، عقد قراردادها با همسایگان و مانند آنها»^{۳۵} می‌داند. به این ترتیب او هرچند وضع قوانین را به عهده مردم می‌گذارد اما از حاکمیت مطلقه خداوند بر قوانین بشری به شکل یکسری قوانین و اصول ثابت سخن می‌گوید و به این ترتیب قانون‌گذاری توسط مردم را به قوانین اجرایی و برنامه‌ریزی کاهش می‌دهد. او اذعان می‌دارد که «این اصول و قوانین از مشیت و شریعت الهی تبعیت می‌کند نه از فلسفه‌ها و آرای اکثریت بشری.»^{۳۶} از این رو او تفاوت میان حکومت‌های مردمی را با حکومت‌هایی الهی - مردمی در این می‌داند که «هر دوی آنها حکومت مردمی است در حالی که در اولی هدایت کلی و اهداف و قوانین اصولی را متفکرین و دانشمندان و بزرگان خودشان روی معلومات و تجربیات و مطالعات مربوطه تدوین و پیشنهاد نموده و جامعه تصویب می‌نماید، ولی در دومی هدایت کلی و قانون اساسی مأخوذ از خدا و قرآن است و ایمان پشتوانه آنان است.»^{۳۷} او هرچند در اینجا از قانون‌گذاری با رعایت اصول مأخوذ از شریعت سخن می‌گوید، اما به هیچ وجه منظور خود را از این اصول معین نمی‌کند و به هیچ وجه این اصول را اصول فقهی نمی‌داند زیرا که به شدت به فقه نقد می‌کند. آیاتی که او در خصوص این اصول اشاره می‌کند از قبیل آیه ۴۰ سوره یوسف، آیه ۸۸ سوره قصص، آیات ۴۴ و ۴۵ و ۴۷ سوره مائده و آیه ۳۰ سوره روم همگی حکم را از آن خداوند می‌داند و اجازه بندگی غیر او را نمی‌دهد؛ به عبارت دیگر اصول مورد نظر وی در این حیطه اصول کلی هستند تا یک نظام را بدون هدف و مسیر رها نکند، لذا در این دوره حتی با مطرح شدن رعایت اصول دینی در قانون‌گذاری، قانون‌گذاری در دید وی به عهده عقل بشر سپرده شده است و تنها پشتوانه آن جهت‌دهنده آن اصولی است که دین مؤید آنهاست. او حتی اذعان می‌کند که «در تمام کشورهای

۳۴. مهدی بازرگان، «انگیزه و انگیزنده»، ۲۹۶.

۳۵. همان، ۳۹۷.

۳۶. مهدی بازرگان، «بعثت و دولت»، ۲۹.

۳۷. مهدی بازرگان، «ناگفته‌های بعثت»، ۲۴۰.

نیز که قانون‌گذاری توسط مجالس و بر مبنای رأی اکثریت صورت می‌گیرد، یک سری اصول اساسی که همان اصول حاکم بر نظام سیاسی اجتماعی‌شان هستند وجود دارد که مجالس خود را پیرو آن اصول می‌دانند.^{۳۸} از این رو قانون‌گذاری بر مبنای آن اصول را قانون‌گذاری خلاف دموکراسی نمی‌داند. البته همان طور که مطرح شد بازرگان به تدریج پس از انقلاب با مسائلی روبه‌رو می‌شود که نتیجه به تدوین مقاله «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» می‌رسد. او در این مقاله تلاش می‌کند تا حیطه شورا را با استناد به عقل بشر افزایش دهد. او استدلال می‌کند که تعلیمات الهی منحصر به اموری است که دانش انسانی ذاتاً و فطرتاً از درک آن‌ها عاجز و قاصر است. در غیر این صورت گفتن و آموختن چیزهایی که بشر دارای استعداد لازم برای رسیدن و دریافت آن است، دور از شأن خدای خالق است.^{۳۹}

با استناد به توانایی عقل بشر است که بازرگان تلاش می‌کند حیطه شورا را به تمام اموری که عقل بشر در آن تواناست گسترش دهد. به تعبیر دیگر بازرگان پیش از انقلاب قانون‌گذاری توسط مردم را به قوانین اجرایی و برنامه‌ریز تقلیل می‌دهد، اما پس از انقلاب با گسترش حیطه شورا به تمام اموری که عقل بشر در آن تواناست، قانون‌گذاری توسط مردم را فراتر از قوانین اجرایی و برنامه‌ریزی می‌داند و لذا از حاکمیت ملت در وضع قوانین در معنای عام سخن می‌گوید، اما نباید از این نکته غافل شد که او هیچ زمان جایگاه دین را در حوزه ارزش‌ها و به‌عنوان عنصر جهت‌دهنده نادیده نمی‌گیرد.^{۴۰} از این رو است که او در پاسخ به انتقادات راجع به مقاله «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» که به زعم بسیاری، بازرگان در آن مقاله از اندیشه‌های قبلی خود رجوع کرده است و به کل از حضور دین در عرصه سیاست احتراز می‌ورزد، توضیح می‌دهد:

«یکی از دوستان گفته‌اند که بازرگان در مقاله‌اش در گفتار قبلی‌اش تجدیدنظر کرده است. هرگز چنین نیست.» او در ادامه توضیح می‌دهد «اینکه پیامبران برای تعلیم مسائلی آمده‌اند که عقل بشر قادر به درک آنها نمی‌باشد نه به معنای این است که در اسلام چیزی برای حکومت و قضا وجود ندارد، بلکه هدف از دین خدا و آخرت بوده است لذا پیامبران هم درباره زندگی دنیایی مردم نظر داده‌اند ولی دنیا را

۳۸. مهدی بازرگان، «دیانت و حکومت جلسه دوم»، ۴۱۲.

۳۹. مهدی بازرگان، «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۴۷۱.

۴۰. در خصوص اطلاعات بیشتر در خصوص طرح هم‌زمانی اصالت عقل و دین تحت عنوان «اصالت دلیل» در جریان اصلاح‌طلبی مذهبی در مقابل سنت‌گرایان و تجددخواهان نک: فردین قریشی، مبانی معرفت‌شناسانه اندیشه‌ورزی اجتماعی در ایران (تهران: انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۹۳)، ۹۵؛ فردین قریشی، «مبانی معرفت‌شناختی اصلاح‌طلبی دینی: تحریر چالش‌های نظری و بسط پاسخ‌های نظری»، فصلنامه سیاست، ۳۸، ۱ (۱۳۸۷).

هدف نمی‌دانسته‌اند و به این تعبیر دنیا مزرعه آخرت است.»^{۴۱}

لذا در جمع‌بندی از این قسمت می‌توان گفت بازرگان حتی پس از انقلاب جهت مقابله با مشکلاتی که در حکومت عینی با آن روبه‌روست بر توانایی عقل بشر در امور خود سخن می‌گوید و تلاش می‌کند بر قدرت عقل بشر در حوزه حکومت بیفزاید و لذا محدوده شورا را از برنامه‌ریزی و قوانین اجرایی به سمت قانون‌گذاری در تمام حوزه‌ها گسترش دهد، هیچ‌گاه انسان را بی‌نیاز از هدایت نمی‌داند و لذا نقش دین را به‌عنوان عنصر جهت‌دهنده در سیاست مدنظر قرار می‌دهد و از آن تحت عنوان «حاکمیت دین بر سیاست»^{۴۲} و نه ادغام دین با سیاست یاد می‌کند و تحقق آن را فقط در کشورهای دموکرات ممکن می‌داند.

نکته دیگر در خصوص شورا در مقایسه افکار بازرگان با سایر دیدگاه‌های مطرح در شیعه عبارت از این است که شورا در اندیشه بازرگان برخلاف دیدگاه‌هایی که شورا را به مشارکت متخصصان یک حوزه خاص تعبیر می‌کند، به معنای مشارکت همه مردم در امر حکومت است که بازرگان از آن به حاکمیت ملت به‌عنوان یکی از پنج ضلع ارکان حکومت در جمهوری اسلامی اشاره می‌کند.^{۴۳} همچنین شورا در اندیشه بازرگان برخلاف دیدگاه‌هایی که تنها یک ترجیح است،^{۴۴} اجبار است زیرا بر مبنای آنچه از افکار وی گفته شد، شورا در اندیشه بازرگان به‌عنوان ارزش و از اصول دین می‌باشد.

۲-۲- ضرورت شورا

ضرورت شورا در آثار بازرگان در دو حوزه قابل‌بحث است، ابتدا به‌عنوان ضرورت مشارکت مردم در امر مشروعیت‌بخشی و تصمیم‌گیری‌های عمومی و دوم در جهت مقابله با استبداد که بازرگان در هر زمان بنا به شرایط حاکم به این مبارزه پرداخته است. عمده مطالب تدوین‌شده او در مبارزه با استبداد در دوران سلطنت محمدرضا شاه در ارائه مدافعات در محاکمه سال ۱۳۴۳ در دادگاه تجدیدنظر نظامی است. نقد بازرگان به استبداد در هر سه شکل استبداد پهلوی، نقد دیکتاتوری مصلح و نقد حکومت طبقاتی و حزبی به همان شیوه استدلال نائینی در نقد استبداد می‌باشد. در این قسمت ابتدا به ضرورت شورا در امر

۴۱. مهدی بازرگان، «پاسخ به انتقادهای مقاله خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۴۶۷.

۴۲. مهدی بازرگان، «پاسخ به انتقادهای مقاله خدا و آخرت هدف بعثت انبیا»، ۴۶۷.

۴۳. مهدی بازرگان، «نطق قبل از دستور» در اسناد نهضت آزادی ایران، پیک نهضت ۲۱، (در مجلس شورای اسلامی ایران، ۱۳۶۲/۵/۲۰).

۴۴- نک: سیدعلی میرموسوی، اسلام سنت دولت مدرن (تهران: نشر نی، ۱۳۹۱)، ۳۸۱.

تصمیم‌گیری عمومی و سپس به ضرورت شورا در نقد استبداد پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱- ابزار تصمیم‌گیری عمومی

شورا در اندیشه بازرگان ابزار تصمیم‌گیری عمومی محسوب می‌شود. «شورا به‌عنوان ابزار تصمیم‌گیری عمومی به این مفهوم هم در مرحله نظام‌سازی با انتخاب حاکم به مشروعیت حکومت منتهی می‌شود و هم در طول عمر حکومت، مردم از طریق شورا در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت می‌کنند و به این ترتیب حاکمیت عامه یا دموکراسی را تحقق می‌بخشند.^{۴۵}»

در قسمت اول که از تفاوت منشأ امر حکومت با رسالت صحبت شد، به شورا به‌عنوان ابزار نظام‌سازی و مشروعیت بخشی به حکومت یاد شد و در ادامه آنکه از تفاوت کارکرد امر حکومت با رسالت سخن گفته شد از نقش شورا به‌عنوان ابزار تصمیم‌گیری عمومی در طول عمر حکومت یاد شد.

۲-۲-۲- نقد استبداد

۲-۲-۲-۱- نقد استبداد پهلوی

همان‌طور که بیان شد عمده دفاع بازرگان از شورا در مقابله با استبداد محمدرضا شاه پهلوی در محاکمه سال ۱۳۴۳ است که از جلسه دفاعیه خود به‌عنوان ابزاری جهت تشریح و مقابله با استبداد استفاده کرد. بازرگان در آن دفاعیه راه‌حل مقابله با استبداد را در توسل به شورا می‌داند. ایشان در تعریف خود از استبداد تمام تأکیدش بر عدم جلب رضایت و مشورت حکومت‌شوندگان است. بنا به تعبیر ایشان: «استبداد هر گونه حکومت یا طرز اداره‌ای است که بر حسب تشخیص و تصمیم یک فرد یا افراد خاصی بدون مشورت و رضایت حکومت‌شوندگان اجرا گردد.»^{۴۶}

بازرگان در دفاعیات خود معایب استبداد را برمی‌شمارد و خود را به نائینی مدیون می‌داند و برای اثبات این موضوع که استبداد توهین آشکار به خداست از منطق و تفسیر قرآن و سنت نائینی استفاده می‌کند. بنا به اظهارات وی استبداد بت‌پرستی و شرک است از این رو بازرگان به اصول مُسَلَم اسلامی جنبه سیاسی می‌دهد و برای اینکه از جامعه مسلمان بخواهد که در برابر استبداد مقاومت کنند، به استدلال مذهبی روی می‌آورد. بازرگان اظهار می‌دارد که به طور کلی دین و به خصوص اسلام همواره تنها پناهگاه

45. Michel Hoebink, "Thinking about Renewal in Islam: Towards a History of Islamic Ideas on Modernization and Secularization." Arabica, 46, 1(1999).

۴۶. مهدی بازرگان، «مدافعات» در اسناد نهضت آزادی ایران، جلد دوم (تهران: انتشارات مدرس، ۱۳۵۰)، ۲۱۵.

و مأمّن مردم در مقابله با استبداد است. با وجود این در این زمینه تشیع از دیدگاه تاریخی امتیازی بسیار بیشتر از اسلام سنی به خود اختصاص می‌دهد، چرا که حداقل تشیع هرگز تسلیم حکومت استبدادی خلفا یا پادشاهان نشده است. به‌علاوه وجود نهادی به نام مرجع تقلید در تشیع که از تشکیلات سیاسی مستقل بوده ولی از لحاظ مالی و غیره بسیار به توده مردم وابسته است، یک ماهیت دموکراتیک به تشیع می‌بخشد.^{۴۷} در اینجا بازرگان آزادی انتخاب مقامات مذهبی را با انتخاب مقامات سیاسی اشتباه می‌گیرد. به‌علاوه این مطلب نشان می‌دهد که او در جستجوی یک شیوه و توجیه مذهبی برای حق انتخاب مردم بوده است. با اینکه استدلال بازرگان علیه استبداد اصولاً برای جلسه دفاعیه وی تدارک دیده شده بود و در نتیجه بسیار مربوط به آن موقعیت بود ولی خط اصلی استدلال وی به‌ویژه در زمینه ناسازگاری اسلام با هر شکلی از استبداد به مدت حدود نیم‌قرن در مباحث سیاسی در رژیم‌های پهلوی و اسلامی باقی ماند.^{۴۸} با این حال نکته اصلی پیغام سیاسی وی حداقل در این زمینه از حد رد استبداد که در زمان پهلوی مترادف با نهاد پادشاهی بود، فراتر نمی‌رفت. همین‌طور دفاع او از شورا غیر از حفظ نظام پارلمانی مشروطه که در اولین قانون اساسی ایران شرح داده شده و در دولت کوتاه‌مدت مصدق اجرا شده بود، به چیز دیگری گرفته نمی‌شد.

۲-۲-۲-۲- نقد دیکتاتوری مصلح

یکی از نکات قابل توجه در نقد بازرگان از استبداد، نقد وی از دیکتاتوری‌های مصلح است. او بر خلاف آنچه علی شریعتی در «امت و امامت»^{۴۹} در تأیید دیکتاتوری‌های مصلح برای رساندن جامعه به سطحی از شعور و سپس سپردن امور به دست خود ملت‌ها گفته است، به نقد این دیکتاتوری‌ها می‌پردازد و وجود این دیکتاتوری‌ها را نه تنها عاملی برای همیشه عقب نگه داشتن کشورهای مستعمره و تازه استقلال یافته می‌داند، بلکه تنها راه رسیدن به دموکراسی را از طریق سپردن انتخاب به دست خود ملت و همین‌اف‌ت‌وخیزها و اهمیت نقش شوراها می‌داند.^{۵۰} او در جایی دیگر نیز از دیکتاتوری‌های مصلح فاشیستی

۴۷. مهدی بازرگان، «مدافعات»، ۲۵۸.

۴۸. فروغ جهانبخش، از بازرگان تا سروش، اسلام و دموکراسی و مدرنیسم مذهبی در ایران از ۱۳۳۲-۱۳۷۹ (تهران: انتشارات بهزاد، ۱۳۸۲)، ۷۶.

۴۹. علی شریعتی، «امت و امامت» در مجموعه آثار، جلد ۲۶ (تهران: نشر آمون، ۱۳۸۶)، ۴۲۸.

۵۰. مهدی بازرگان، «مدافعات»، ۲۲۲.

و کمونیستی تحت عنوان استبداد مدیر و مهربان سخن می‌گوید و به نقد این دیکتاتوری‌ها می‌پردازد.^{۵۱} او نقد این دیکتاتوری‌ها را جدا از ناکامیابی در وصول جامعه به دموکراسی از آن رو که باعث از بین رفتن رشد و شخصیت فرد و اضمحلال او در جمع است، می‌داند. از این رو است که در تحلیل اندیشه‌های بازرگان او را در دسته لیبرالیست‌ها قرار می‌دهند. تأکید او بر اهمیت نقش و جایگاه فرد از نکات قوت اندیشه وی به حساب می‌آید.

۲-۲-۳- نقد حکومت‌های طبقاتی یا حزبی

هرچند عمده نوشته‌های بازرگان در خصوص محکوم کردن استبداد مربوط به استبداد دوران پهلوی است، اما او در ادبیات پس از انقلابش با توسل به همان شیوه نقد مرحوم نائینی توسل جسته است و به نقد حکومت‌های طبقاتی و حزبی می‌پردازد. عمده این نقد حاصل تجربه وی از حکمرانی توسط روحانیت پس از انقلاب است. این حکومت‌ها در دید وی حکومت‌هایی هستند که یک فرد یا افراد و یا حتی گروه‌های معینی زمام امور را به دست گرفته‌اند.^{۵۲} به تعبیر او این شکل حکومت‌های طبقاتی یا حزبی می‌تواند شامل دولت‌های استبدادی سلطنتی یا خلافتی، امپراتوری‌ها، دیکتاتوری‌های شخصی یا مکتبی، رهبری‌ها و ولایتی‌ها، چه فلسفی و چه ارشادی یا دینی، فاشیستی، انقلابی، نظامی یا مکتبی، طبقاتی چه اشرافی و چه روحانی و چه کارگری، سوسیالیستی دولتی، مارکسیستی و غیره باشد.^{۵۳} او در مورد حکومت‌های طبقاتی و حزبی در برابر حاکمیت ملی و حاکمیت قانون اذعان می‌دارد که «در حکومت‌های طبقاتی و حزبی یک فرد یا گروهی از افراد به نام ملا، حزب یا طبقه بر سایرین حکومت کرده که خودشان را تعظیم و سایرین را تحقیر یا توهین می‌نمایند.»^{۵۴} بر این مبنا او حکومت‌های طبقاتی را حکومت‌هایی می‌داند که به دلیل انحصاری بودن حکومت در دست عده خاص با شورا قابل جمع نمی‌باشد لذا تحقق اصل شورا را منوط به مقابله با این حکومت‌ها می‌داند.^{۵۵}

۵۱. همان، ۲۶۷.

۵۲. مهدی بازرگان، «ناگفته‌های بعثت»، ۲۲۵.

۵۳. همانجا.

۵۴. همانجا.

۵۵. مهدی بازرگان، «انقلاب اسلامی یا اسلام انقلابی» در مجموعه آثار، جلد ۲۳، روزنامه میزان مورخ ۱۳۵۹/۰۶/۳۱

(تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۱۱۸.

نتیجه‌گیری

در بیان تئوری معرفت‌شناسانه بازرگان می‌توان گفت، بازرگان در تلاش است تا طرح بحث شورا را به‌عنوان نظریه جدید مشارکت عمومی مطرح نماید. تلاش‌های ایشان و به خصوص مرحوم آیت‌الله طالقانی به درج اصل ۷ در قانون اساسی مبتنی بر ضرورت وجود شورا و سپردن سرنوشت امور محلی به دست مردم محل انجامید.

شورا در اندیشه بازرگان با ابتدای بر تفکیک امور ثابت و متغیر در همسویی میان دین و عقل است که به جهت اثبات این ادعا در دو قسمت، قسمت اول به مبنای شورا در اندیشه بازرگان و در قسمت دوم به محدوده و ضرورت شورا در افکار وی پرداخته شد.

۱- اندیشه مشورت، شورا و مشارکت مردم در سرنوشت چه در مرحله تأسیس و چه اداره حکومت مبتنی بر آیات متعدد قرآن در اندیشه بازرگان پیش از انقلاب به‌کرات در سخنرانی‌هایش مورد تأکید قرار گرفته است، اما تفصیل بیشتر در خصوص ضرورت شورا حاصل تجربه زیسته وی پس از انقلاب و روبه‌رو شدن او با مشکلاتی بود که وی آن را ناشی از نادیده گرفتن نقش مردم در اداره امور و سپردن حکومت به دست یک قشر و در نهایت متولی دین شدن همان عده خاص گردید. از این رو در اندیشه بازرگان پس از انقلاب بر جایگاه و اهمیت شورا افزوده شده است و دین از یک جایگاه حداکثری و فراگیر که برای تمامی حوزه‌های سیاسی و اجتماعی دستور و برنامه دارد به جایگاهی تنها جهت‌دهنده تغییر نقش می‌یابد. نقش شورا از امور اجرایی و جزئی به قانون‌گذاری ارتقا می‌یابد. منبع قانون، دیگر نه اصول کلی شریعت با اختیاری حداقلی برای شوراهاست، بلکه برنامه‌ریزی حکومت از برنامه بعثت پیامبران خارج و به عقل روز بشر و شورا سپرده می‌شود.

۲- تصمیم‌گیری بر مبنای شورا در خصوص امور متغیر است؛ تصمیم‌گیری بر مبنای شورا در خصوص امور متغیر و با استناد به عقل روز است و این همان مبنای اول شورا در مقاله در خصوص تفکیک حکومت از رسالت است. امور مربوط به حکومت به این مفهوم به امور متغیر تخصیص و به شورا سپرده می‌شود که مبنای شورا هم تصمیم‌گیری با استناد به عقل روز است.

۳- تصمیم‌گیری در امور شورا بی‌توجه به جهت‌گیری‌های عام دین نمی‌باشد؛ ضرورت رعایت جهت‌گیری‌های دینی در مبنای دوم و سوم از شورا مطرح شد. تصمیم‌گیری شورا در محدوده جهت‌گیری‌های دینی است، لذا در این خصوص به عرفی کردن حکومت و نه عرفی کردن سیاست رسیدیم. عرفی کردن حکومت در این معنا عبارت شد از رعایت نقش دین در سیاست به‌عنوان عنصر

جهت‌دهنده و نه عنصر فراگیر، تعیین‌کننده برنامه جزئی در سیاست، سپس عدم سپردن وظیفه تبلیغ دین به حکومت و به تعبیری عدم سپردن حوزه رستگاری انسان‌ها به دست حکومت و در نهایت به معنای عدم سپردن حکومت به دست متولیان دینی. تحقق هر کدام از این موارد مانع مشارکت مردم است. در مبنای سوم نیز به تفکیک حوزه ارزش‌ها از روش‌ها اشاره شد. شورا در این مفهوم در حیطة روش‌ها است اما نمی‌تواند بی‌توجه به ارزش‌ها باشد.

۴- کشف جهت‌گیری‌های عام دین در تناقض با عقل نمی‌باشد؛ زیرا که عقل تنها ابزار شناخت است و لذا ما اصول دین را هم به واسطه عقل کشف می‌کنیم و به این تعبیر دین را هم عقلی می‌پذیریم؛ به عبارت دیگر در حیطة اصول هم تقلید نداریم.

۵- شورا نشان‌دهنده همسویی عقل و دین است؛ رابطه عقل و دین به صورت یک جریان پیوسته است آنچه را که عقل به واسطه دانش روز به آن می‌رسد بر فهم ما از دین اثر می‌گذارد لذا میان این دو اصولاً نباید تعارضاتی یافت شود، از این‌رو چنانچه تعارض ظاهری مابین این دو یافت شود، باید یافته‌های عقلانی و آموزه‌های دینی یک‌بار دیگر مورد بررسی قرار گیرند و ایراد کار یافت شود. رویه بازرگان در طول عمرش در جهت حل این تعارضات ظاهری بیشتر بازسازی فهم متداول دینی بوده است که این بازسازی مؤید همان پیوستگی عقل به واسطه دانش روز با دین است.

۶- محدوده شورا اموری است که عقل بشر در درک آن عاجز نیست؛ لذا نقش دین به‌عنوان جهت‌دهنده و هدایتگر در اموری که عقل انسان از درک آن عاجز است، باقی است. به این مفهوم از یک سو هم بر نقش عقل تأکید می‌شود و هم از سوی دیگر نقش دین به‌عنوان عنصر هدایت‌گر و جهت‌دهنده مورد تأکید قرار می‌گیرد.

۷- ضرورت شورا به‌عنوان ابزار تصمیم‌گیری عمومی و نقد استبداد است؛ ضرورت شورا از یک سو در امر تصمیم‌گیری عمومی هم در مرحله تأسیس و هم در مرحله اداره حکومت که اسباب مشروعیت حکومت و حاکمیت عامه را فراهم می‌سازد است. ضرورت دیگر شورا در نقد استبداد است. نقد استبداد در اشکال نقد استبداد پهلوی، نقد دیکتاتوری مصلح و نقد حکومت‌های طبقاتی و حزبی از آن رو قابل طرح است که استبداد در سه وجه خود، شورا و حاکمیت مردم را با مانع روبه‌رو می‌سازد و از این رو ضرورت شورا جهت مقابله با آن ضروری است.

منابع

- الف) منابع فارسی
- بازرگان، مهدی. «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، سخنرانی ۱۳۷۲، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
 - بازرگان، مهدی. «بعثت و ایدئولوژی» در مجموعه آثار، جلد ۲، بعثت ۱، سخنرانی ۱۳۴۳، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶.
 - بازرگان، مهدی. «بعثت و دولت» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، سخنرانی ۱۳۵۹/۰۳/۲۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
 - بازرگان، مهدی. «ناگفته‌های بعثت» در مجموعه آثار، جلد ۲۶، بازبایی ارزش‌ها ۲، سخنرانی ۱۳۶۴/۰۱/۲۹، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۱.
 - بازرگان، مهدی. «بازبایی ارزش‌ها» در مجموعه آثار، جلد ۲۵، بازبایی ارزش‌ها ۱، سخنرانی ۱۳۶۰، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹.
 - بازرگان، مهدی. انقلاب ایران در دو حرکت، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۳.
 - بازرگان، مهدی. «انگیزه و انگیزنده» در جلد ۲، بعثت ۱، سخنرانی ۱۳۴۸/۰۷/۱۸، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶.
 - بازرگان، مهدی. «دیانت و حکومت جلسه اول» در مجموعه آثار، جلد ۲۷، پدیده پیامبری، سخنرانی ۱۳۶۳/۰۸/۱۰، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲.
 - بازرگان، مهدی. «حکومت از پایین» در مجموعه آثار، ۲۲، انقلاب اسلامی ایران ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹.
 - بازرگان، مهدی. «مرز میان دین و سیاست» در مجموعه آثار، جلد ۸، مباحث علمی، اجتماعی و اسلامی، سخنرانی ۴۱/۰۶/۲۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸.
 - بازرگان، مهدی. «پاسخ به انتقادهای مقاله خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
 - بازرگان، مهدی. «دیانت و حکومت جلسه دوم» در مجموعه آثار، جلد ۲۷، پدیده پیامبری، سخنرانی ۱۳۶۳/۰۸/۲۴، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲.
 - بازرگان، مهدی. «استقلال، آزادی، حکومت اسلامی» در مجموعه آثار، جلد ۲۴، انقلاب اسلامی ایران ۳، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
 - بازرگان، مهدی. «توهین و تعظیم در اسلام و ایران» در مجموعه آثار، جلد ۲۶، بازبایی ارزش‌ها ۲، سخنرانی ۱۳۶۳/۰۴/۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۱.
 - بازرگان، مهدی. «مدافعات» در اسناد نهضت آزادی ایران، جلد دوم قسمت اول، تهران: انتشارات مدرس، ۱۳۵۰.
 - بازرگان، مهدی. «انقلاب اسلامی یا اسلام انقلابی» در مجموعه آثار، جلد ۲۳، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
 - بازرگان، مهدی. «نطق قبل از دستور» در اسناد نهضت آزادی ایران، پیک نهضت ۲۱، در مجلس شورای اسلامی ایران، ۲۰/۵/۱۳۶۲.
 - بازرگان، مهدی. «ابراهیم، امام، امت» در مجموعه آثار، جلد ۲۵، بازبایی ارزش‌ها ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹.

- بسته‌نگار، محمد. «مرز میان دین و امور اجتماعی» در مجموعه آثار، جلد ۱۷، بعثت ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
- بسته‌نگار، محمد. «انسان در رابطه دین و حکومت»، انجمن اسلامی مهندسين، دین و حکومت، چاپ اول، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷.
- جهانبخش، فروغ. از بازگان تا سروش: اسلام و دموکراسی و مدرنیسم مذهبی در ایران از ۱۳۳۲-۱۳۷۹، برگردان سعیده سربانی، تهران: انتشارات بهزاد، ۱۳۸۲.
- سروش، عبدالکریم. از شریعتی، تهران: صراط، ۱۳۸۷.
- سروش، عبدالکریم. «آن که به نام بازگان بود نه به صفت» در مدارا و مدیریت، تهران: صراط، ۱۳۸۸.
- شریعتی، علی. «امت و امامت» در مجموعه آثار، جلد ۲۶، تهران: آمون، ۱۳۸۶.
- عبدالرازق، علی. اسلام و مبانی حکومت، ترجمه محترم رحمانی و محمدتقی محمدی، تهران: نشر سربانی، ۱۳۸۲.
- علیجانی، رضا. شریعتی شناسی ۱، چاپ اول، تهران: انتشارات یادآوران، ۱۳۸۰.
- فیرحی، داوود. نظام سیاسی و دولت در اسلام، چاپ سوم، تهران: سمت، ۱۳۸۴.
- قریشی، فردین. بازسازی اندیشه دینی در ایران، چاپ دوم، تهران: قصیده‌سرا، ۱۳۹۰.
- قریشی، فردین. مبانی معرفت‌شناسانه اندیشه‌ورزی اجتماعی در ایران، چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۹۳.
- قریشی، فردین. «مبانی معرفت‌شناختی اصلاح‌طلبی دینی: تحریر چالش‌های نظری و بسط پاسخ‌های نظریه». فصلنامه سیاست، ۳۸، ۱(۱۳۸۷)، ۱۶۱-۱۸۳. https://jfq.ut.ac.ir/article_26952.html
- محمدی گرگانی، محمد. هستی متن مقدس، تهران: نشر نی، ۱۳۹۵.
- میرمحمد صادقی، مریم. «اصول حکمرانی از منظر جریان نواندیشی دینی پیش از انقلاب ۵۷». رساله دکتر، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۳.
- میرموسوی، سیدعلی. اسلام سنت دولت مدرن، نوسازی دولت و تحول در اندیشه سیاسی معاصر شیعه، چاپ دوم، تهران: نشر نی، ۱۳۹۱.
- نائینی، میرزا محمدحسین. تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله، درآمدی بر بیداری مردم، گردآورنده محسن هجری، تهران: انتشارات صمدیه، ۱۳۸۹.
- (ب) منابع انگلیسی

- Benavides, Gustavo. *Religion and Political Power*. New York: Suny Press, 1989.
- Hoebink, Michel. "Thinking about Renewal in Islam: Towards a History of Islamic Ideas on Modernization and Secularization." *Arabica*, 46, 1 (1999), 29-62. <http://www.jstor.org/stable/4057249>.

This Page Intentionally Left Blank